

ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПАВЛА РІТТЕРА

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)

Shidnij svit, 2022, No. 4, pp. 5–24

doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2022.04.005>

Pavlo Ritter

WHAT IS SANSKRIT? /

TRANSLATION FROM RUSSIAN, INTRODUCTORY ARTICLE
AND COMMENTARIES BY D. BURBA

Dmytro Burba

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

boorba@gmail.com

The essay *What is Sanskrit* was published in 1911 as a preface to P. Ritter's Sanskrit textbook. It is an updated version of the trial lecture, given by him in the fall of 1899 at Kharkiv University (Ukraine). There he was teaching Sanskrit from the autumn of 1900 at the Department of Comparative Linguistics and headed this Department later.

The author debunks popular myths about Sanskrit, describes its place among Indian languages emphasizing temporal and geographical differences between Sanskrit and Vedic language, distinguishes epic and classical Sanskrit, lists the prominent works of Sanskrit literature, and pays tribute to the Indian grammatical tradition. He mentions such prominent works of ancient Indian Sanskritology as the *Aṣṭādhyāyī* of Pāṇini (4th–3rd centuries BC), *Nirukta* of Yāska (4th century BC), *Vārttika* of Kātyāyana (3rd–2nd centuries BC), *Mahābhāṣya* of Patañjali (2nd century BC). Ritter's account of the history of the discovery and study of Sanskrit in the West is interesting, as is the characterization of Sanskrit scholars (his predecessors and contemporaries), some of whom he knew personally.

Ritter's students testified that he was fluent in Ukrainian which he apparently knew from childhood but the lecture was given by him and then published in Russian as a result of two hundred years of systematic extirpation of the Ukrainian language in the Russian Empire.

All notes except two marked are written by the translator. The notes provide philological, historical, and biographical information. The introductory article tells about the origin of P. Ritter, his studies, his work as a scientist, translator, compiler of the Ukrainian-language Anthology of Ancient Indian Literature, lecturer, and organizer of science, as well as about his hobby and his tragic death due to repressions of NKVD (People's Commissariat for Internal Affairs).

Keywords: P. Ritter, Indology in Ukraine, Sanskrit, sanskritists, translation, comparative linguistics

П. Г. Пиммер

ЩО ТАКЕ САНСКРИТ? /

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА ПРИМІТКИ Д. В. БУРБИ

Павло Ріттер помер внаслідок репресій НКВС 17 квітня 1939 року. “Контрольний постріл” по українській індології прозвучав через два роки, коли під час відступу більшовиків зі Львова ними був розстріляний¹ професор Українського католицького університету ім. Святого Климента доктор Микола Конрад, у чиєму “Нарисі античної філософії” описані індійські релігійно-філософські школи [Конрад 1974, 24–37].

© 2022 D. Burba; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Отже, зусиллями Москви індологія в Україні фактично припинила своє існування, оскільки всі українські індологи були або фізично знищені, або витіснені з України, або змушені облишити індологію [Завгородній 2013, 43].

Після здобуття Україною незалежності індологія в ній почала відроджуватися. З нагоди стор'ятдесятиріччя з дня народження П. Г. Ріттера Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України й Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України виступили ініціаторами оголошення 2022 року Роком індологічних студій в Україні. У міру своїх можливостей ми стараємося втілити задумане – усупереч новим намаганням Москви знищити українську індологію разом з усією українською наукою² та Україною взагалі.

Павло Ріттер, якого називають “фундатором української індології” [Завгородній 2013, 33; Грицай 2010] або її “батьком” [Наливайко 1997], безсумнівно, належить до видатних постатей української науки. Головним джерелом відомостей про життя і працю П. Г. Ріттера є видання Харківського університету (1966) “Павло Григорович Ріттер. Збірник біографічних та бібліографічних матеріалів”³, на яке ми й будемо переважно спиратися в цій вступній статті.

Павло Ріттер народився 5 (за новим стилем 17) квітня 1872 року в селі (нині смт) Чутовому, що за 50 кілометрів від Полтави. Імовірно, він походить із роду німця Карла (Миколи Івановича) Ріттера, який із 1864 року служив управничим мастку вдови князя В. В. Кочубея. За свідченнями сучасників, Карл Ріттер ставився до кріпаків по-людськи: «Ріттерове розважливе керування Чутівським мастком, так би мовити, загоїло рани попередніх управителів, а тому й перехід від кріпацької залежності до “волі” не видався нашим селянам надто різким і помітним» [Коломинський 1871а, 873]. Завдяки матеріальній допомозі М. І. Ріттера 1863 року в селі відкрилися чоловічі курси, а через п'ять років – жіночі. Куратором перших став він сам, а других – очевидно, його дочка, Катерина Миколаївна Ріттер.

У десятирічному віці Павло пішов у Третю класичну харківську гімназію, закінчивши яку (із золотою медаллю) 1890 року, одразу вступив на філологічний факультет Харківського університету. Згідно зі статтею “Ріттер” в “Енциклопедичному словнику Гранат” (7 видання, т. 36, частина II, М., 1932, стовп. 594–595), у студентські роки Павло Ріттер займався переважно санскритом і порівняльним мовознавством у професора Д. М. Овсянико-Куликовського⁴ й романськими літературами (італійською, іспанською) у професора Л. Ю. Шепелевича. Вже тоді Ріттер написав «Розбір гімнів “Ригведи”, присвячених богові Вішну»⁵ [Овсянико-Куликовський 1893, 36–37]. Згодом головними його працями стали дослідження творчості Калідаси (V ст.) й Дандіна (VI–VII ст.).

Молодого фахівця, який 1894 року здобув диплом першого ступеня (слов'янсько-російське відділення), залишили в університеті й відрядили в Німеччину для підготовки до професорського звання на кафедрі санскриту й порівняльного мовознавства. У Берліні в 1895–1896 роках Павло Ріттер вивчав санскрит, пракрит і мову палі в професорів К. Ф. Гельднера⁶ й Е. Зіга⁷, а порівняльне мовознавство – у професорів Й. Шмідта⁸ й П. Кречмера⁹. Однак перехід Ріттера від вузько філологічної тематики до більш широкої історії літератури Індії спричинив у царській Росії справжній скандал. Звіт науковця про закордонне відрядження містив у собі статтю «Дандін та його роман “Пригоди десяти юнаків”» (санскритська назва – *daśa-kumāra-carita*). Вчений комітет Міністерства народної освіти з протестом повернув звіт у Харківський університет, після чого історико-філологічний факультет мусив писати до Міністерства особливу виправдувальну постанову [Павло Григорович Ріттер 1966, 9].

Повернувшись до Харкова, П. Г. Ріттер почав із січня 1897 року читати в університеті лекції з італійської мови. Спробну лекцію, присвячену Данте, він прочитав двома мовами – російською та італійською. Як зазначає А. Ковалівський¹⁰, Ріттер вільно, з аркуша перекладав іспанський текст, не кажучи вже про німецьку, французьку та англійську мови, якими вільно розмовляв. Пізніше П. Г. Ріттер читав у

Харківському університеті, крім порівняльного мовознавства, також вступ до романської філології, історію французької мови та ін. [Ковалівський 1961, 36].

Навесні 1899-го Ріттер здобуває звання магістра на кафедрі санскриту й порівняльного мовознавства, з осені 1900 року читає на цій кафедрі лекції як приват-доцент. З 1905-го очолює кафедру порівняльного мовознавства, якою до нього керував Д. М. Овсяннико-Куликовський. У наступному році Ріттер став читати лекції на Вищих жіночих курсах. А. П. Ковалівський згадує, що лекції П. Г. Ріттера не були нудними – він прикрашав їх розповідями про шлюб Шіви й Парваті, про народження бога війни, про князя Пурураваса й небесну діву Урваші, про подвиги Рами тощо. Також Ріттер зробив спробу організувати на філологічному факультеті відділ індо-іранських мов. Оскільки студентів, які знали б якусь східну індоєвропейську мову, було вкрай мало, заняття відбувалися вдома у викладача, який розповідав не лише про санскрит, а й про, наприклад, Рабіндраната Тагора¹¹ та його племінника – художника Абаніндраната Тагора¹², а також про індійський живопис узагалі.

У кабінеті Ріттера стояв рояль, й іноді студенти, прийшовши до нього, могли почувти натхненне виконання якогось класичного музичного твору. Зауважимо, що П. Г. Ріттер закінчив Харківське музичне училище й виступав у Будинку вчених перед дуже вимогливою аудиторією. Видання російського (1914) та українського¹³ (1928) перекладів твору “Хмара-вістун” містять нотний запис віршового розміру оригіналу. Про різнобічну обдарованість П. Г. Ріттера свідчать також його художні нариси, у яких він описує свою подорож Військово-Грузинською дорогою (нариси надруковані в недільному додатку до харківської газети “Утро”, 1909 р., № 870, 894).

У Харківському університеті Ріттер читав лекції як доцент, потім (з 1921 р.) – як професор, а 1925 року університет надав йому звання *honoris causa* (почесний доктор). Того ж року П. Г. Ріттер став керівником науково-дослідної кафедри мовознавства.

З 1926 року почала працювати Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС), у роботі якої Ріттер брав активну участь, будучи головою історико-етнологічної секції, директором курсів східних мов, членом редколегії “Бюлетеня ВУНАС” і журналу “Східний світ”.

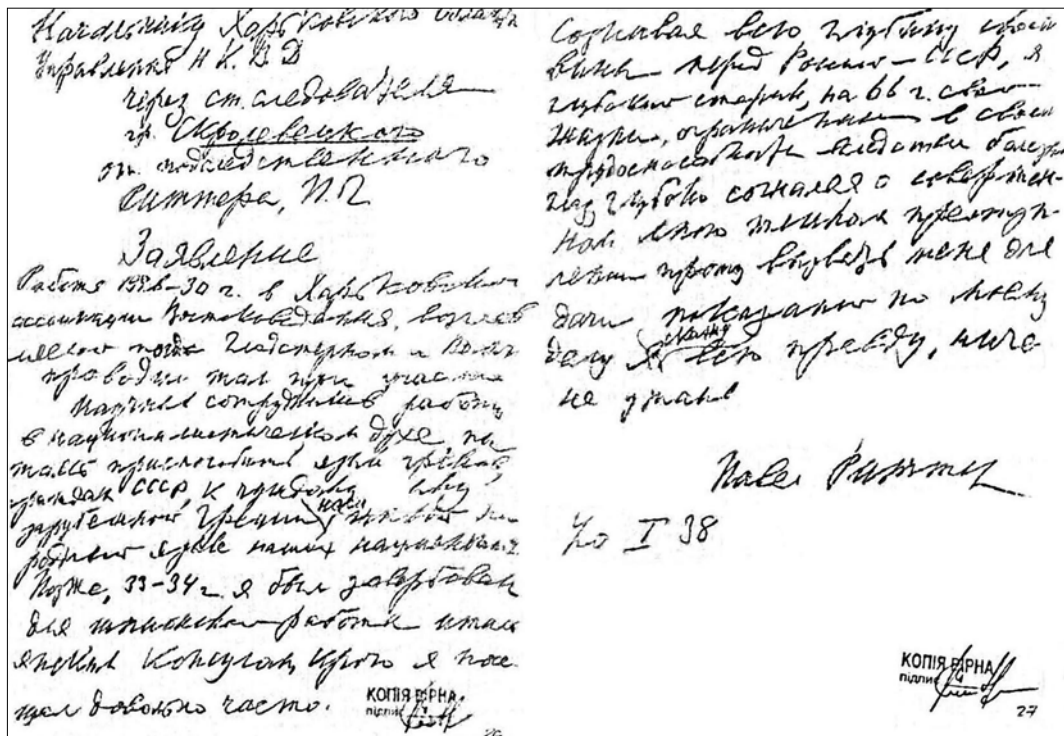
З 1911-го до 1935 року Павло Ріттер написав 51 статтю¹⁴ для “Енциклопедичного словника Гранат”; також низка його статей була надрукована в “Бюлетені ВУНАС”, журналі “Східний світ”, у “Записах Харківського інституту народної освіти”¹⁵.

Ще перебуваючи в Німеччині, науковець розпочав роботу над перекладом “Пригод десяти юнаків” Дандіна, який був закінчений ним у Харкові трохи пізніше, але до появи в 1903 році двох німецьких перекладів (Меєра й Габерландта). У 1922 році рукопис перекладу на три роки придбав Держвидав України, однак не опублікував цю працю. Натомість через рік був оприлюднений переклад Ф. І. Щербатського¹⁶: “Пригоди десяти принців”¹⁷, у якому, на відміну від перекладу П. Г. Ріттера, відсутні пролог (п’ять глав) та епілог. Переклад Ріттера, зі вступною статтею, побачив світ лише 1928 року. Павло Ріттер перекладав гімни Вед, фрагменти упанішад, “Магабгарати”, “Рамаєни”, елегію Калідаси “Хмара-вістун” (причому переклав її не лише російською та українською мовами, а ще й італійською), а також “Рагунваншю” (*raghu-vamśa*) та “Кумара-самбгаву”¹⁸ (*kumāra-sambhava*) цього ж автора, твори Бгарттригарі (*bhartṛhari*), Р. Тагора, буддійські тексти, підготував велику антологію давньоіндійської літератури в перекладі українською¹⁹.

Треба зазначити, що, на відміну від таких своїх колег, як, наприклад, Фрідріх Кнауер²⁰ (який викладав санскрит і порівняльну граматику індоєвропейських мов в Університеті Св. Володимира й на Вищих жіночих курсах у Києві ламаною російською мовою з домішками німецької) або голова ВУНАС Олександр Гладстерн²¹ (який іноді плував українські й польські слова), Павло Ріттер, за свідченням своїх учнів, мав добру українську вимову й чудово володів українською мовою, яку, очевидно, знав із дитинства, проведеного в селі на Полтавщині. Українські переклади Павла Ріттера стали новою віхою в ознайомленні вітчизняного читача з давньоіндійською літера-

турою, оскільки піонери в цій царині – Іван Франко і Леся Українка – перекладали українською мовою не із санскриту, а з перекладів на європейські мови.

Після 1930 р. ВУНАС було ліквідовано “за пропаганду буржуазних методів і напрямків сходознавства”, а замість неї створено в Києві Інститут мовознавства з філіалом у Харкові. Павло Риттер мав стати керівником цього філіалу, але вже в 1932 році його звільнили з посади внаслідок нової хвилі репресій проти сходознавців, яких звинуватили в шпигунській діяльності. Тяжкохворий і майже сліпий вчений, який ще працював на філологічному факультеті Харківського університету, 1936 року вийшов на пенсію. Певний час він ще читав курс романської філології невеликій групі студентів у себе вдома, але невдовзі й ці заняття припинилися. 15 січня 1938 р. проти П. Г. Риттера було порушено кримінальну справу з висуненням обвинувачення в шпигунстві на користь Німеччини, Польщі, Італії, Туреччини й участі у фашистській контрреволюційній організації [Грицай 2010, 237].

Заява в НКВС, написана від імені П. Г. Риттера²²

“Начальнику Харьковского Областного Управления Н. К. В. Д через ст. следователя гр. Скролевцево от подследственного Риттера, П. Г.

Заявление

Работая 1926–30 г. в Харьковской ассоциации Востоковедения, возглавляемой тогда Гладстерном и Величко²³, проводил там при участии научных сотрудников работу в националистическом духе, пытаюсь приспособить язык греков, граждан СССР, к чуждому языку зарубежной Греции, насилью живой народный язык наших нацменьшинств.

Позже, 33–34 г. я был завербован для шпионской работы итальянским консулом, к[ото]рого я посещал довольно часто.

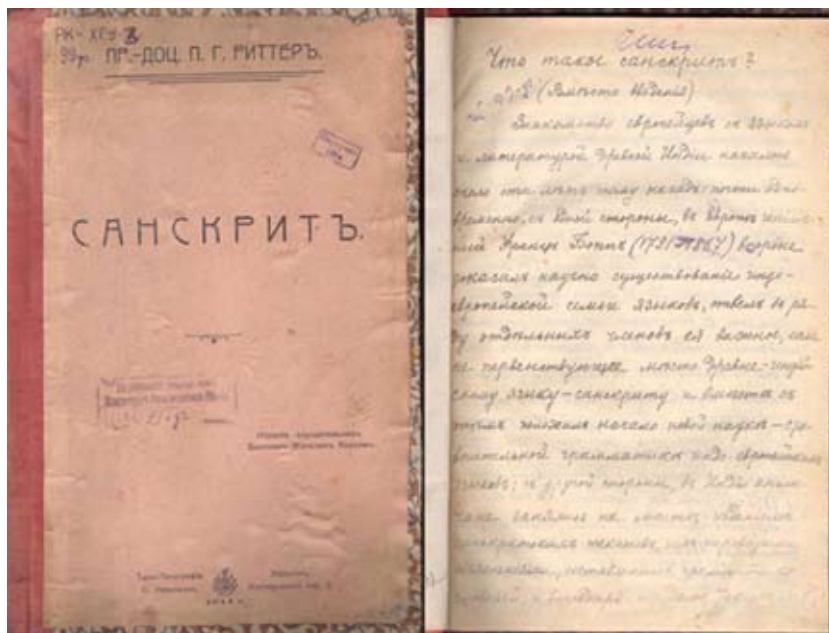
Сознавая всю глубину своей вины перед Россией – СССР, я, глубокий старик, на 66 г. своей жизни, ограниченный в своей трудоспособности вследствие болезни глаз, глубоко сожалея о совершенном мною тяжком преступлении, прошу вызвать меня для дачи признательных показаний по моему делу. Я скажу всю правду, ничего не утаив.

Павел Риттер” (документ наводиться за виданням: [Грицай 2010]).

Що таке санскрит?

25 лютого 1938 р. радянська репресивна машина вирішила піддати науковця психіатричній експертизі. 7 березня його спрямували на лікування в судове відділення Всеукраїнського психоневрологічного інституту в Харкові, де він і помер 17 квітня 1939 р. о 7 год. 30 хв. Його брат Михайло й сестра Марія загинули від голоду 1942 р. в Харкові; сестра Олександра була репресована 1944 р. як Volksdeutsche²⁴ й заслана до Сибіру, помертно реабілітована 25 травня 1988 р. Самого П. Г. Ріттера було реабілітовано 17 квітня 1991 р. [Грицай 2010, 237].

“Що таке санскрит” – спробна лекція, прочитана Павлом Ріттером восени 1899 року. Згодом ця лекція стала вступом²⁵ до навчального посібника П. Г. Ріттера “Санскрит”, який став студентам у великій пригоді, бо на лекціях Ріттер говорив і писав на дошці (іноді поверх написаного ним раніше) доволі швидко, тому одразу зрозуміти й законспектувати все студентам було непросто [Павло Григорович Ріттер 1966, 40].

У нашому розпорядженні є фотокопії двох видань цього посібника – 1911-го й 1916 років, – що вийшли друком у харківській типолітографії С. Іванченка. На титульній сторінці видання 1911 року вказано, що це “Изданіе слушательницъ Высшихъ Женскихъ курсовъ”. Видання було здійснене коштом Товариства взаємодопомоги студентів-філологів Харківського університету [Ковалівський 1961, 60]. Тиражований текст другого видання написаний іншим почерком. При переписуванні виправлені деякі описки й неточності, але було допущено кілька нових помилок і невеликих пропусків тексту. У нашому українському перекладі використана сучасна українська транскрипція санскритських власних назв і термінів [Бурба 2018]. Деякі особливості такої транскрипції були впроваджені самим Павлом Ріттером, який писав, зокрема, “Шюдрака”, “Шякунтала”, “вамшя” (а не “Шудрака” “Шакунтала”, “вамша”)²⁶.

П. Г. Pimmer

ЩО ТАКЕ САНСКРИТ?

Знайомство європейців із мовою та літературою Давньої Індії розпочалося близько ста років тому: майже одночасно, з одного боку, у Європі геніальний Франц Бопп²⁷ (1791–1867) уперше науково довів існування індоєвропейської мовної сім’ї, дав серед її окремих членів помітне, якщо не чільне, місце давньоіндійській мові – санскриту – і водночас започаткував нову науку – порівняльну граматику індоєвропейських мов; з іншого боку, в Індії англійці заходилися на місці видавати санскритські тексти, перекладати їх, пояснювати, укладати граматики й словники і завдяки праці таких людей, як Вільям Джонс, [Чарльз] Вілкінс, [Генрі Томас] Кольбрук²⁸, явили зору багату, своєрідно заманливу культуру, що налічує багато століть та обіцяє європейцям чимало важливих і цікавих відкриттів. Європейці жваво зацікавилися Індією водночас з обох боків – лінгвістичного й літературно-культурного – і щиро припали до праці. Важко навіть уявити, як багато було зроблено, та ще й у різних галузях знання, за ці перші 20–30 років, особливо якщо взяти до уваги мізерність матеріалів, що малися тоді при руці, – адже доводилося мати справу із силою-силенною невиданих текстів, без словників²⁹, оскільки видання Російською академією наук так званого “Петербурзького словника”³⁰ (німецькою мовою) за редакцією Бетлінга й Рота розпочалося лише 1855 року.

Майже всі, хто вивчав Індію і санскрит, займалися ними різнобічно: згадаймо братів Августа й Вільгельма Шлегелів, [Теодора] Бенфея, Ежена Бюрнуфа, [Крістіана] Лассена³¹. Вони були і лінгвістами, і філологами. А якщо згадати той антагонізм, що доволі довго тримався і навіть до останнього часу давав слабкий відгос у Німеччині, антагонізм між філологами-класиками й лінгвістами, порівняльними мовознавцями, то неважко зрозуміти, що філологи-санскритологи часом виявлялися мало не ворогами філологів-класиків, а тому дедалі тісніше прилучалися до лінгвістів, підкорюючись прийомам порівняльного мовознавства, що швидко просувалося вперед. Від надмірного завзяття, яким було схильне хибувати порівняльне мовознавство, від схильності ототожнювати зовсім далекі одне від одного явища³² й переносити їхній фантастичний первовзір у доісторичну епоху, коли індоєвропейський пранарод жив на індоєвропейській прабатьківщині, найбільше постраждала, можливо, порівняльна міфологія³³, що виросла, наче за аналогією, услід за порівняльним мовознавством: адже ще нещодавно давньоіндійську міфологію “Ригведи” перетворювали на індоєвропейську, як це продовжував робити до самої смерті покійний Макс Мюллер³⁴. Водночас тубільні традиції, плід багатовікових, поважних праць індійських учених-пандитів, залишалися цілковито знехтуваними; багатюща література індійських коментаторів зовсім ігнорувалася. Цей напрямок особливо сильно дався взнаки в перекладі “Ригведи” Грассмана³⁵ й у статтях Рота у “Великому петербурзькому словнику”.

Тим часом, однак, з колишнього типу вченого фахівця, який поєднував у собі санскритолога й порівняльного мовознавця, виокремився, з одного боку, санскритолог-філолог і лінгвіст, а з другого – порівняльний мовознавець, що й призвело тепер у Німеччині до необхідності покласти на двох фахівців кафедру, що мала раніше лише одного представника. Спостерігається неминучий при зростанні й розвитку процес виокремлення і спеціалізації. З одного боку лінгвісти: [Карл] Бругман, Йоганнес Шмідт, [Густав] Меєр, [Пауль] Кречмер, [Якоб] Вакернагель; з другого – санскритологи-філологи: [Йоганн Георг] Бюлер, [Лоренц] Кільгорн, [Ріхард] Пішель, [Карл Фрідріх] Гельднер, [Герман] Ольденберг³⁶. Такі групування і спеціалізація пояснюються почасти й зміною ставлення європейців до тубільних індійських традицій, чому найбільше посприяв, мабуть, покійний професор віденського університету Георг Бюлер, який у 1898 році трагічно й загадково загинув у повному розквіті сил. Ще двадцятип'ятирічним парубком, проте вже із солідною ерудицією та підготовкою, він вирушив до Індії, де провів сімнадцять років: спочатку він був професором в Ельфінгстон-коледжі³⁷ в Бомбеї, а потім протягом десяти років обіймав посаду інспектора тубільних шкіл. Він зріднився з цією країною, полюбив її, зумів вивчити в сучасній Індії Давню, розмовляв із тубільним простонароддям на діалектах, а з пандитами – на санскриті, при складних своїх обов'язках все ж встигав дуже багато працювати задля науки й віддав належне тубільній вченій традиції, що має тисячолітню тяглість. Він сам сказав у листі до друга, що “один рік перебування між тубільцями (коли він завідував народними школами) пролив йому більше світла на індійську літературу та культуру, ніж шість років у Бомбеї”.

Повернувшись до Європи, він до самої смерті, протягом сімнадцяти років, був професором санскриту у Відні, залишаючись вірним своєму ідеалу спілкування європейської науки з індійською вченістю. Розпочата за його редакцією, за співпраці багатьох німецьких, англійських та індійських учених “Енциклопедія індо-арійської міфології” (*Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde*. Strassburg: Trübner) завершує сторічне вивчення Індії. Вийшло близько третини цієї праці; після смерті Бюлера редакторство перейшло до професора Геттінгенського університету Кільгорна, який також провів багато років в Індії, а після його смерті – до професорів Людерса³⁸ й Вакернагеля. Живучи у Відні, Бюлер хотів активно діяти на користь Індії, дивився на європейських санскритологів як на місіонерів науки для дорогої йому країни, бажав, щоб вони підтримували зв'язок із тубільними традиціями й намагалися видобути із сучасності все, що вона дає для давнини (див. його біографію: “Georg Bühler 1837–1898” von Julius Jolly // *Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde*. Strassburg: Karl J. Trübner, 1899). Чи справдяться ці надії чи ні, судити про це передчасно, але єдиний шлях до їхнього здійснення – вивчення давньоіндійської літератури, органом якої є санскрит, про який я й збираюся говорити докладніше.

На жаль, досі навіть серед добре освічених людей, так само як і в деяких науково-популярних творах, компіляціях із другої і третьої руки, щодо цього зустрічаються доволі плутані й хибні уявлення, а в суто наукових працях не завжди дається достатньо точне визначення і висвітлення терміна *санскрит*. Не знаю, чим пояснити, наприклад, поширене, особливо серед російської публіки, помилкове отожднення санскриту з індоєвропейською прамовою, з чого робиться хибний висновок, боцїмто санскрит є батьком усіх інших індоєвропейських (чи, за неправильною термінологією, “арійських”) мов³⁹. З другого боку, іноді вживається такий неправильний термін, як “ведійський санскрит” (тобто мова Вед)⁴⁰. Тому я маю намір по змозі з'ясувати і встановити точне значення цього терміна.

Якщо ми намагатимемося відновити весь довгий процес розвитку мов і діалектів індоєвропейського населення Індії, який охоплює близько трьох тисячоліть, від найдавніших часів, коли індійські арїї відокремилися від своїх найближчих родичів –

іранців, аж до нашого часу, то треба буде розділити його за часом і фазами розвитку на три стадії: давньоіндійські діалекти, до яких належить і санскрит; середньоіндійські, або пракрити; і, нарешті, новоіндійські мови, сучасні бгаші (bhāṣā) – гінді, гуджараті, панджабі, сіндгі, маратхі, орія, гіндустані, бенгалі⁴¹. Щоб наочніше відтінити взаємозв'язок між цими трьома стадіями розвитку, можна скористатися аналогією з латинською і романськими мовами. Давньоіндійську мову можна почасти порівняти з латиною, починаючи зі старої латини Плавта⁴² й закінчуючи латиною італійських гуманістів і навіть сучасними дисертаціями, написаними латинською мовою. Середньоіндійські пракрити тоді можна порівняти з італійською мовою, починаючи від Данте, Боккаччо, тосканської літературної мови й закінчуючи сучасними місцевими діалектами. Для новоіндійських мов треба взяти ще раз ту саму пропорцію. Останніх я більше торкатися не буду, а двома словами вкажу на обсяг і розміри давньо- та середньоіндійської літератури.

Давньоіндійська, або, як її небезпідставно назвав Макс Мюллер, санскритська, література містить у собі колосальну за кількістю та обсягом масу пам'ятників, що охоплюють більш ніж двохтисячолітній проміжок часу. До них належать Веди – найдавніші священні книги індусів (“Ригведа”, “Самаведа”, “Яджурведа”, “Атхарваведа”) – і брагмани, об'ємні теологічні трактати, що тісно прилягають до них, філософські упанішади й араньяки, підручники з ритуалу, сутри – одним словом, “індійська Біблія”, Святе Письмо (śruti), що було завершене до появи буддизму, перед VI ст. до н. е. Крім того, є грандіозний героїчний епос (близько 100 000 віршів) “Магабгарата” і менш об'ємний – “Рамаєна”, величезна кількість філософських та вчених текстів із граматики, риторики, юриспруденції, потім велике красне письменство: казки, поеми, драми (наприклад, поема “Катха-саріт-сагара” Сомадеви, прозвана “індійським Декамероном”), нарешті, колосальна література глосаріїв і коментарів, складених майже до всіх перелічених вище гатунків пам'яток, що сягає аж нашого століття. Література на середньоіндійських діалектах з'являється лише по Будді. Найдавніші індійські написи царя Ашоки⁴³ (III ст. до н. е.) та південноіндійський канон написані на діалекті *палі*, що є найдавнішим із відомих нам пракритів. *Магараіштрі*, один із пракритів, став священною мовою секти джайнів, що конкурувала з буддизмом. Безперечно також існування простонародної казково-новелістичної літератури на пракритах, однією з найвідоміших пам'яток якої була написана на пракриті *пайшьячі* (тобто на “діалекті демонів”) та втрачена для нас “Бригадкатха” (brhadkathā) Гунадг'ї, що згодом зазнала літературної обробки на санскриті й стала за основу згаданих вище збірці новел Сомадеви. Нарешті, пракрити відіграють також визначну роль у класичній індійській драмі, розквіт якої припадає на V–VII ст. н. е.: чоловіки нижчих каст і всі жінки говорять у них на різних пракритах, а чоловіки вищих каст – на санскриті, що, очевидно, мало б свідчити про знайомство публіки і з одною, і з другою мовою. Вивчення та коментування мови давньоіндійських текстів розпочалися давно. До епохи, що передувала буддизму, належить така граматична праця, як “Нірукта” Яски, який вже спирався на багатьох попередників. Але з усіх граматичних праць здобули собі авторитет непогрішності лише “Вісім книг граматики” (aṣṭādhyāyī) за авторством Паніні. Стислість, точність і повнота роблять цю працю унікальною в усій граматичній літературі. Вона містить у собі майже 4000 коротких правил, що нагадують алгебраїчні формули, і якщо їх надрукувати всі підряд, вийде близько 150 сторінок невеликого формату. (Ця пам'ятка чудово видана Бетлінгом: Panini's Grammatik / Herausgegeben, übersetzt, erläutert und mit verschiedenen Indizes versehen von Otto Böhtlingk. Leipzig: Verlag von H. Haessel, 1887). Сам автор, Паніні, жив у IV–III ст. до н. е., як впливає з відомостей, що містяться в інших пам'ятках, а особливо зі свідчень китайського мандрівника Сюаньцзана (Xuanzang)⁴⁴, ревного буддиста, який об'їхав Індію на початку VII ст. н. е. й залишив дуже цікавий і цінний опис своєї подорожі.

Праця Паніні уможливлена існуванням попередніх граматичних шкіл із добре виробленими традиціями: він сам називає імена десятків учених граматики, зауважує існування північної та східної граматичних шкіл. Сам він походив із Північно-Західної Індії. Його праця стала каноном для індійських граматистів і вчених, які зазвичай знають його граматику напам'ять. Дуже допомогла вона також і європейським вченим у складанні санскритських граматик за європейським типом. Деякі розділи (наприклад, таке складне й важливе для давньоіндійської мови вчення про складні слова) неможливо добре зрозуміти й викласти, не застосувавши до них прийомів індійських граматик.

Незабаром з'явилися тлумачення і доповнення до праці Паніні. До III–II ст. до н. е. належить складена Катьяною, який походив із Декану, “Варттіка” – примітки до 1245 правил Паніні. До цієї праці в II ст. до н. е. був написаний “Великий коментар” (“Магабгаш’я” mahābhāṣya) за авторством Патаньджалі. Це надзвичайно багата й цікава пам’ятка, що містить, крім граматичних, ще й безліч історико-літературних даних. “Магабгаш’я” написана у формі діалогу між учителем та учнем; у досить розлогому вступі пояснюється, що таке слово, як і навіщо треба вивчати граматику. Мотивів до того наводиться багато: заради точного збереження священних текстів, заради правильної рецитації формул у ритуалах, бо інакше можна на самого себе накликати лихо, і як доказ наводиться інцидент із богом Тваштаром, який, здійснюючи жертвопринесення, вимовив складний іменник із неправильним наголосом і через це дістав результат, прямо протилежний бажаному. Нарешті, знання граматики є вимогою, так би мовити, комільфотності⁴⁵, як свідчить такий вислів:

avidvāṃsaḥ pratyabhivāde nāmnō ye na plutim viduḥ | kāmaṃ teṣu tu viproṣya strīṣvivāyam
ahaṃ vadet ||

Якщо невігласи, відповідаючи на вітання, не вміють подовжувати останній склад імені, то до них звертаються без церемоній, так, як кажуть жінкам, повернувшись додому: “Ось і я”.

Річ ось у чім: за правилами, згаданими в “Законах Ману” (2.122, 125), вітання санскритською мовою між двома чоловіками вищих каст має відбуватися так. Перший називає своє ім’я: “Я ім’ярек, пане!” Другий відповідає: “Хай ти⁴⁶, ім’яреку, житимеш довго!”, вимовляючи останній склад імені з особливою довготою. А з нижчими кастами, з жінками поводяться без цих церемоній, кажучи просто “Ось і я”. А тому, каже Патаньджалі, щоб із нами не поводитися так зневажливо, як із жінками, нам треба вивчати граматику, вчення про слова. Він розрізняє слова ведійські, які стають відомими при заучуванні напам’ять священних текстів, і звичайні, пізнані на практиці. Треба знати правила вживання правильних, хороших слів і уникати неправильних, поганих. Зручніше навчати добрих слів, а погані при цьому вилучаються автоматично. Але чи варто повідомляти учневі всі хороші слова огулом? Ні, бо священні книги містять розповідь про правителя богів Індру й мудрого бога-жерця Бригаспаті (brhaspati), який фігурує в брагманічній міфології як духівник, наставник та придворний капелан богів. Одного разу Бригаспаті озвучував Індри протягом тисячі небесних років (а один небесний рік дорівнює тисячі земних) всі наявні слова, перераховуючи їх усі поспіль, однак не дійшов до кінця. Учителем був Бригаспаті, учнем – Індра, навчання тривало тисячу небесних років, однак вони його не завершили. А що ж казати про теперішні часи, коли людина живе щонайбільше сто років та й не може все своє життя присвятити лише навчанню? Тому, щоб навчити всіх слів, треба застосувати інший метод, а саме: вказати на загальне та окреме. Як то так? За допомогою правила та винятку: правила для загального, винятку для окремого. “Ось як треба викладати”, – висновує Патаньджалі й одразу наводить дві формули з граматики Паніні (див. Vyākaraṇa Mahābhāṣyam edited by Kielhorn / Vol. 1². Bombay, 1892. С. 5–6).

Я навмисне дещо довше зупинився на цій пам'ятці, щоб звернути увагу на своєрідний контраст між такою наївною аргументацією та математично точно простеженими й проведеними граматичними правилами, а також щоб показати, до якої віртуозності та витонченості доходили індійські граматисти. Я вже казав, що Патаньджалі розрізняє лексичний склад і форми мови священних книг Вед та сучасної йому живої мови, у якій розрізняє у свою чергу добрі та погані слова (*śabda* й *apaśabda*). Сам Паніні також ретельно зазначає у своїх правилах відхилення від них, що трапляються у священних текстах Вед і брагман, від яких його мова відрізняється лише від'ємно, тобто не створенням нових граматичних форм, а лише усуненням старих, що вийшли з ужитку. Водночас лексичний запас значно змінився: у мову проникли нові слова й вирази, а в багатьох змінилося значення.

Дуже важливою є також та обставина, що мова Паніні ще зберігає прадавній музичний наголос слів, що базується на підвищенні голосу, а не на посиленні видихання; наголос, успадкований із прамови й відомий також у давній грецькій мові, яка згодом втратила його й замінила експіраторним акцентом, що існує і нині в новогрецькій. Давньоіндійська також втратила свій музичний наголос у перші століття нашої ери, оскільки єдиний повний коментар до всього Паніні, так звана "Бенареська Кашіка"⁴⁷, що датується половиною VII століття, вже не знає цього наголосу, як і всі середньоіндійські діалекти, пракрити, що мають суто експіраторний наголос.

Крім ведичних особливостей, Паніні вказує ще на відмінність мови своєї граматики від сучасної йому розмовної мови (бгаша). Утім, з цього ще не випливає, що мова його граматики не була живою, тим паче що Паніні наводить деякі правила, придатні лише для живої мови, наприклад вчення про акцент слів при вітанні, лайці, слова з жаргону пастухів тощо. Питання про співвідношення між мовою граматики Паніні та розмовною мовою "бгаша" докладно розглянуто в статті [Р. О.] Франке⁴⁸ (*Bezzenberger Beiträge*, 17 В), де ретельно проаналізовані ті сім правил, у яких Паніні вказує на відступи в розмовній мові; співвідношення між ними буде таким самим, як між "хорошими" і "поганими" словами Патаньджалі. Мова Паніні охоплює всі ті слова, які і промовляються, і пишуться, а розмовна мова (бгаша) – крім цього, ще й ті, які тільки промовляються, але не пишуться, оскільки не схвалені граматиною, що санкціонувала й фіксувала першу категорію. Авторитет непогрішності, здобутий працею Патаньджалі, ще більше закріпив і зробив непогрішними форми мови, яка ще продовжувала довго жити, перетворившись на зразкову, досконалу мову, санскрит⁴⁹, якою писали й пишуть в Індії і навіть досі говорять індійські вчені-пандити.

Розподіл різних мов між дійовими особами індійської драми є, безсумнівно, дуже близьким, а то й буквально відбитком тодішнього реального стану речей. Що мова Паніні, санскрит, вживалася не лише граматистами, свідчить також розповідь Патаньджалі про те, як вчений граматик затіяв етимологічну суперечку з царським візником і за всіма пунктами був розбитий цим вченим кучером (див. том I, с. 488). Згадаймо, до речі, що у драмах царі завжди розмовляють зі своїми візниками на чистому санскриті.

Отже, граматика Паніні підбила підсумки й закріпила сучасну авторові мову освічених людей, очистивши її від вульгарних домішок, що допускаються в повсякденній безцеремонній розмові. Пізніша література граматиків, лексикографів і глосаторів безумовно підкорялася авторитету Паніні й продовжувала дотримуватися цієї мови, що стала *санскритом*, тобто "досконалою".

Найчистішими й найвитонченішими за стилем зразками так званого *класичного санскриту* є поезія і проза епохи, яку Макс Мюллер назвав "індійським Ренесансом", що розпочалася в VI–VII ст. при дворі великого князя Вікрамадіті з Удджайну, заступництвом якого, серед інших учених і поетів, користувався і знаменитий Калідаса, автор трьох драм ("Шякунтала", "Урваші", "Малявіка й Агнімітра") та

поем – “Мегадута” (meghadūta), “Ритусамгара” (rtusaṃhāra), “Кумарасамбгава” (kumārasambhava) й “Рагувамшя” (raghuvamśa). Близько того часу жив і Дандін (див. мою статтю про нього в “Записах Харківського університету”, 1898 р., книжка 2), автор роману “Пригоди десяти юнаків” і трактату “Свічадо поезії”, який здобув собі гучну славу. Потім протягом кількох століть маємо авторів, що писали в найрізноманітніших стилях поезії і доводили мистецтво до ще більшої химерності та вишуканості – настільки, що один із них, Кавіраджа⁵⁰, написав поему “Рагавандавія” (rāghava-rāṇḍavīya)⁵¹, уживаючи суто двозначні слова, завдяки чому поема оповідає одночасно і сюжет “Магабгарати”, і “Рамаяни”.

Тепер постає нове запитання: як співвідноситься ця очищена, профільтована, академічна мова з більш давнім діалектом з одного боку й із середньоіндійським пракритом з іншого? Мова найдавнішої пам’ятки, “Ригведи”, за влучним формулюванням Ваккернагеля (Altindische Grammatik, Band I, s. xvi) – не жива народна мова, а відмінна від неї літературна мова (Kunstsprache), що передавалася з покоління в покоління в середовищі співців, які складали гімни “Ригведи”. Поряд із діалектами, що лягли в основу “Ригведи”, певна річ, вже в той час існували простонародні говірки, які мали найголовніші ознаки найдавніших фазисів середньоіндійських пракритів. Найкращим доказом цього є, по-перше, деякі слова з пракритизованою формою, що проникли в “Ригведу”, а по-друге, деякі особливості пракритів, не відомі ні з ведійського діалекту, ні з класичного санскриту, але наявні в інших індоєвропейських мовах, наприклад, у грецькій (див. у Ваккернагеля I, s. xx).

Водночас доводиться порушити питання територіального розподілу цих діалектів. Загалом досі залишається найбільш правдоподібною думка [Р.] Пішеля, висловлена ним ще 25 років тому (Göttingische Gelehrte Anzeigen⁵², 1884. Див. також von Bradke⁵³, LDMG⁵⁴, 40 В.). «Не варто думати, – каже Пішель, – наче класичний санскрит став прямим нащадком ведійського діалекту. Найімовірніше, класичний санскрит є діалектом країни Брагмаварта (brahmāvarta), що лежала між річками Гангою і Ямуною, – звісно, на пізнішій стадії розвитку, ніж мова Вед, яка є більш західним діалектом. Про це свідчить і переважання в ній плавного *r* над класичним *l*, тобто більша близькість до іранських діалектів із виключним ротацізмом⁵⁵. Так званим фонетичним законом *Фортунатова*⁵⁶ для індоєвропейської прамови встановлено *l*, тому переважання в “Ригведі” *r*, як і чистий ротацізм іранських діалектів, є не архаїчним, а діалектним явищем» (GGA, s. 512). Такі форми, як прикметник *pulu* (“багато”; пор. з грецьким *πολύ*, готським *flu*, давньоперським *paru*), що зустрічаються в першій і десятій книжках “Ригведи”, тоді як в інших книжках вживається *rigu*, можна розглядати як запозичені зі східних діалектів, звідки згодом виокремився і діалект, що став підвалиною класичного санскриту. (Див. також статтю професора Фортунатова “Індоєвропейські плавні приголосні в давньоіндійській мові” в ювілейній збірці на честь Ф. Є. Корша “Caristhria”, 1896).

Отже, маємо визнати паралельне існування та розвиток вже в найдавнішу епоху двох діалектних груп: з одного боку – простонародної, з іншого боку – літературно-розмовної серед вищих каст. Діалекти брагман, так само як говірка найдавніших упанішад, що прилягають до них, а потім і ритуальних підручників, сутр (які, зауважимо, є найдавнішими прозовими текстами серед усіх індоєвропейських мов⁵⁷) – ці діалекти є подальшими стадіями розвитку тієї ж мови культурних класів, одна з трох пізніших фаз якої була близько III ст. до н. е. закріплена граматикою Паніні. Діалектичні та територіальні особливості окремих пам’яток безперечні, хоча ще мало досліджені. Простонародні говірки, основа середньоіндійських пракритів, не могли успішно розвиватися і дістати літературну обробку при тому гніті вищих каст, що тяжів над нижчими. Лише з появою буддизму, що породив сильний демократичний рух, пракрити оживилися, стали вживатися для написів на пам’ятках, споруджуваних царями (наприклад, знамениті едикти царя Ашоки), а також для нових релігійних текстів.

У перші століття різкого антагонізму та боротьби між брагманізмом і буддизмом стосунки між мовами як їхніми знаряддями, певна річ, могли набувати дещо загостреного характеру. Тим сильнішим було прагнення брагманів зберегти санскрит у чистоті. А коли через кілька століть брагманізм шляхом умілих поступок і компромісів знову завоював релігійну першість і повернув собі політичну могутність, тоді й класичний санскрит дістав новий блиск і вагу, що й спостерігається в епоху так званого Ренесансу, про який я згадував вище. Навіть простонародна казково-новелістична література, яка існувала раніше на пракриті, була перероблена санскритською мовою, що стала доходити до таких тонкощів і хитрощів, яким могли б позаздрити сучасні символісти й декаденти⁵⁸.

Навіть коли простонародні діалекти вже дійшли останньої фази розвитку так званих новоіндійських і третинних пракритів, коли в Індії запанували спочатку мусульмани, а потім європейці й англійська мова стала обов'язковою для будь-якого освіченого індійця, все ж таки мовою *par excellence*⁵⁹ для нього залишився санскрит, при вивченні якого європейський професор та індійський пандит можуть дружньо простягнути один одному руку.

Якщо сто років тому європейці розпочали наукове вивчення індійської літератури та культури, якщо першому друкованому виданню найдавнішої індійської пам'ятки, "Ригведи", судилося з'явитися на світ в Англії, в Оксфорді, за редакцією німецького [й англійського] вченого Макса Мюллера шістдесят років тому, то тепер в Індії наукова діяльність тубільців та європейців стає все грандіознішою і грандіознішою: видання різноманітних текстів, священних та світських, зі старими та новими коментарями друкуються і розходяться у великій кількості та збагачують собою європейські бібліотеки. Причому в Індії ці тексти є не лише предметом об'єктивного наукового вивчення, а й безпосередньо пов'язані із сучасним життям: діти в школах під керівництвом брагманів завчають напам'ять священні тексти, а в англо-індійських коледжах юнаки, пройшовши курс під керівництвом англійських та німецьких професорів, для отримання атестата зрілості мають складати на випускних іспитах вступ до "Магабгаш'ї" Патаньджалі, а також читають романи та поеми, написані класичною санскритською мовою, так само вільно, як сучасний освічений європеєць читає модний французький роман.

Англо-індійська культура починає відкриватися зору європейців завдяки талановитому перу Редьярда Кіплінга, ім'я якого вже давно встигло стати популярним. У його оповіданнях нерідко трапляється щось дивне, загадкове для європейця, але яке багато що каже всякому, хто хоч трохи вивчав Давню Індію. Європеєць візьме його оповідання "Диво Пуран Багата" з "Другої книжки джунглів", прочитає його й буде здивований постаттю головного героя, що здобув різнобічну європейську освіту, – сера Пурандаса, прем'єр-міністра могутнього тубільного раджі. Він упроваджував на своїй батьківщині ліберальні реформи, був командором Ордену Британської імперії, доктором філософії, почесним членом і кореспондентом багатьох наукових товариств, індійських і європейських, але за власним бажанням полишає все й закінчує життя бідним аскетом на вершинах Гімалайських гір, де навколишнє населення після смерті обожає його. Але для того, хто знайомий із релігією і культурою Давньої Індії, ця постать набуває глибокого, майже символічного значення: стара індійська культура, що протягом тисячоліть була окремішньою, стикається з європейською, здавалося б, засвоює її з усіма новітніми формами й течіями, впроваджує їх у життя, а потім... пробуджується голос старої, давно забутої сивої давнини і фатально вабить до того, що для індуса завжди було найвищим ідеалом: покинути навколишній світ, піти в ліси й гори, заглибитися в саме серце величної природи й злитися з Божеством, вічним пантеїстичним безособовим Брагманом.

¹ Ім'я Миколи Конрада є серед 26 греко-католицьких мучеників за віру, проголошених блаженними Іваном Павлом II у 2001 р. під час його візиту до України [Блаженні новомученики УГКЦ...].

² Зокрема, 14 березня 2022 р. Національна академія наук України повідомила, що напередодні “російські окупанти варварськи розстріляли фізика-експериментатора, багаторічного завідувача відділу й заступника директора Інституту фізики напівпровідників ім. В. Є. Лашкарьова НАН України члена-кореспондента НАН України Василя Петровича Кладька”. Див.: Повідомлення НАН України // Національна академія наук України. 27.03.2022. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8794&fbclid=IwAR1A78t0uSJyDvXtwEqHrnpqcxhYyOСАIHЕpGzHfHa4lObGFaiOQ5OTQU0xE> (дата звернення: 27.03.2022). Цілком очевидно, що, всупереч облудним заявам агресора, в Україні під удар потрапляють не “лише військові об’єкти”: у Харкові окупанти авіаударами та артилерійськими обстрілами знищили більшість корпусів Національного університету імені В. Н. Каразіна, завдали ударів й по інших навчальних закладах та наукових установах. Див.: Андреева В. Університет Каразіна залишиться у рідному Харкові // Українська правда. Життя. 1.04.2022. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/04/1/248058/> (дата звернення: 2.04.2022). У бібліотеках тимчасово окупованих територій Луганської, Донецької, Чернігівської та Сумської областей майже одразу почали вилучати українську історичну та художню літературу.

³ Видання містить такі розділи: “Павел Григорьевич Риттер. Биографический очерк” (автори А. П. Ковалівський, С. І. Авербух), “Индианистика в Харькове после П. Г. Риттера” (А. П. Ковалівський), “Воспоминания о Риттере” (А. П. Ковалівський, А. Розенберг), “Материалы к библиографии проф. Павла Григорьевича Риттера” (Х. С. Надель), “Предварительное сообщение о редких и старопечатных книгах об Индии в фондах центральной научной библиотеки Харьковского госуниверситета” (С. І. Авербух).

⁴ *Овсянико-Куликовський Дмитро Миколайович* (1853–1920) – український мовознавець і літературознавець, історик культури. У Харківському університеті викладав порівняльну граматику індоевропейських мов і санскрит.

⁵ “Студент Риттер ставив собі за завдання розв’язати складну культурно-історичну проблему. Річ у тому, що в історії індуїстської ідеології на протязі тисячоліть образ Вішну відіграв ніяк не меншу роль, ніж образ Христа в ідеології народів Європи. Такі аватари (втілення) Вішну, як Рама та Крішна, користувались (і в значній мірі ще й зараз користуються) величезною шаною серед мільйонних мас Індії. Тим часом, той же Вішну у Ріг-Веді посідав другорядне місце. Отже, з’ясувати, яким чином ведійський Вішну перетворився згодом у всесвітнє божество, рятівника людства тощо, є важлива культурно-історична проблема” [Ковалівський 1961, 57].

⁶ *Карл Фрідріх Гельднер* (Karl Friedrich Geldner, 1852–1929) – німецький іраніст і санскритолог. Досліджував текст Авести й Вед. З 1890-го до 1917 року читав лекції в Берлінському університеті.

⁷ *Еміль Зіг* (Emil Sieg, 1866–1951) – німецький індолог і фахівець із тохарських мов.

⁸ *Йоганнес Шмідт* (Johannes Schmidt, 1843–1901) – німецький мовознавець, фахівець з індоевропейських мов, автор хвильової теорії мовного розвитку.

⁹ *Пауль Кречмер* (Paul Kretschmer, 1866–1956) – німецький філолог, дослідник давньогрецької мови та новогрецької, її діалектів, а також мови етрусків. Серед його праць є “Дослідження з індогерманського наголосу й тону”.

¹⁰ *Андрій Петрович Ковалівський* (1895–1969) – український історик-сходознавець, україніст, заслужений діяч науки УРСР. Один із засновників ВУНАС. У 1938 р. Ковалівський був заарештований і засуджений до 5 років трудових таборів. Унаслідок цього його перший науковий переклад на російську мову книги арабського мандрівника Ібн Фадлана (X ст.) про поїздку до Булгарії Волзької був опублікований без імені автора перекладу. Після Німецько-радянської війни повернувся в Харків, де продовжив займатися науковою і педагогічною роботою.

¹¹ *Рабіндрнат Тагор* (1861–1941) – індійський поет, прозаїк, драматург, композитор. Автор гімнів Індії та Бангладеш. Першим серед уродженців Азії став лауреатом Нобелівської премії з літератури. Тагор запровадив нові форми бенгальської прози й поезії. Широко послуговувався розмовною мовою, завдяки чому його твори користувалися такою популярністю серед простих бенгальців, що сприймалися як народні.

¹² В українському виданні перекладу елегії Калідаси “Хмара-вістун” міститься ілюстрація Абаніндраната Тагора й пояснення до неї П. Ріттера: “Абаніндронатх належить до тієї старовинної і поважної індійської родини Тагорів, що вже дала Індії цілу низку видатних людей по різноманітних сферах... і має тепер на чолі таку геніяльну особу, як славетний поет-філософ, поет-музика і великий реформатор 67-літній (народ. 1861 р.) Рабіндрнатх Тагор” [Хмара-вістун... 1928].

¹³ Українське видання вводить переклад у контекст сучасної П. Ріттеру української поезії, а також європейської літератури. На початку українського видання наведені цитати: “То в вишині біжить, зника / Хмар-хмарова ріка” (Павло Тичина. “Вітер з України”); “І хмар вечірніх кольорові гами / Несуть на землю ніч і тишину...” (Максим Рильський. “На узліссі”), а також процитовано (мовою оригіналу): Лермонтов. “Тучи”; Р. В. Shelley. “The cloud. st. VI”; Schiller. “Maria Stuart. III, 1”; Heine. “Neue Gedichte”.

¹⁴ А. П. Ковалівський вважав, що, окрім цих статей, словник містить ще чимало дрібних статей, написаних Ріттером, але не підписаних ним.

¹⁵ Великий бібліографічний покажчик творчої спадщини П. Г. Ріттера та літератури про нього міститься в працях: [Павло Григорович Ріттер 1966] та [Грицай 2010].

¹⁶ Федір Іполитович Щербатський (1866–1942) – один із засновників російської школи буддології. Переклав і видав низку пам’яток санскритської і тибетської літератури. Академік Російської академії наук. Народився в Польщі. Внаслідок боротьби радянської влади “з ідеалізмом у сходознавстві” в 1937 р. піддався різкій критиці, чимало його учнів були репресовані.

¹⁷ Хоча санскритське слово kumāra може означати як “юнак”, так і “княжич”, правильним перекладом назви твору є варіант Ріттера, оскільки з восьми головних персонажів твору сином раджі був лише один.

¹⁸ Ці два переклади збереглися в рукописах [Павло Григорович Ріттер 1966, 17].

¹⁹ Видати антологію вдалося далеко не відразу; реакція редактора радянського видавництва була характерною: “Как?! Вы что, хотите издавать религиозную литературу?! Да тут то и дело упоминаются разные боги!” [Павло Григорович Ріттер 1966, 47].

²⁰ Фрідріх (Федір) Кнауер народився в 1849 році в селищі Сарата (теперішній Білгород-Дністровський район Одеської області). Викладати в Києві почав у 1885 році. Старший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України О. Д. Огнева люб’язно звернула нашу увагу на спогади української письменниці Зінаїди Тулуб про її навчання в Кнауера: «Читав він тихо, невиразно щось бурмотів собі під ніс, чмихав, чхав, кожне слово спотворював своїм сильним німецьким акцентом. Сам лінгвіст, він за 30 років не навчився більш чи менш правильної вимови, до того був бездарний і вороже тупий... Курсисток він ненавидів і не приховував, що є супротивником вищої освіти. За переконаннями він був монархістом чистої води... Він довго вдивлявся своїми безбарвними рачиними очима в кожную з нас і потім шамкав: “Ніет! Ви у мене лекцій не слішаль. Ви хотіть держайть екзамен, не пасешявши маї лекцій, абеґ такої нумер пройдьот. О, ніет, не пройдьот!”» [Тулуб 2012, 262–263]. Монархічні погляди не допомогли Кнауеру під час Першої світової війни уникнути звинувачень у шпигунській антиросійській діяльності на користь Німеччини. У грудні 1914-го він був заарештований і засланий до Сибіру. У січні 1918 року Генеральний секретаріат Української Центральної Ради дозволив професору переїхати до Києва, але було вже пізно – за два тижні до того Кнауер помер у Томську (де ректор і рада професорів Томського університету відмовили санскритологу в праві працювати в університетській бібліотеці) [Черказьянова].

²¹ О. М. Гладстерн народився в 1887 році у Варшаві. У Харкові працював із 1925 року, наприкінці 1929-го обійняв посаду заступника директора Українського НДІ сходознавства в Харкові. У 1931 році “за ідеологічні помилки” був фактично відсторонений від роботи, у січні 1932-го – звільнений з інституту. У 1937 році Гладстерна заарештували й засудили до смертної кари.

²² Фотокопія з видання [Грицай 2010].

²³ Філії ВУНАС об’єднала навколо себе Харківська філія. Професори О. М. Гладстерн і Л. І. Величко обіймали посади заступників її голови. У 1932 р. Величко очолив (після арешту попереднього директора) Український науково-дослідний інститут Близького Сходу (до вересня 1931-го – Інститут сходознавства), створений у 1930 році в Харкові зусиллями

О. Гладстерна. Основними секторами інституту були турецький та перський. У 1933 році інститут припинив своє існування.

²⁴ *Фольксдойчі* – назва німецьких національних меншин у Європі напередодні Другої світової війни та під час неї. У цей час в СРСР етнічних німців звинувачували в співробітництві з гітлерівцями, засуджували на тривалі строки й депортували на Північ.

²⁵ У підручнику після назви “Що таке санскрит?” у дужках приписано “замість вступу”.

²⁶ Зауважимо, що передавати сполучення палатального ś із голосними як *шя, ше, ші, шю* є сенс в українській мові, але не в російській, оскільки в російській мові *ш* завжди читається твердо. Натомість буквосполученнями *ша, ше, ши, шу* ми передаємо санскритські śa, śe, śi, śu.

²⁷ *Франц Бопп* (Franz Bopp, 1791–1867) – німецький лінгвіст, санскритолог, один з основоположників порівняльно-історичного мовознавства. З 1821 року був професором Берлінського університету. П'ятьма роками раніше опублікував епохальне дослідження: “Про систему відмінювання санскритської мови в порівнянні з грецькою, латинською, перською та німецькою мовами” (Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griech.-lat., pers. und german. Sprache). А в 1833–1852 роках побачила світ головна праця Боппа – “Порівняльна граматики санскритської, зендської, вірменської, грецької, латинської, литовської, старослов'янської, готської і німецької мов” (6 частин, 1833, 1835, 1842, 1847, 1849, 1852 pp.).

²⁸ *Вільям Джонс* (William Jones, 1746–1794) – британський філолог, сходознавець, індолог, основоположник порівняльно-історичного мовознавства, засновник Азійського товариства. Перекладав із санскриту “Закони Ману” й інші праці.

Чарльз Вілкінс (Charles Wilkins, 1749–1836) – англійський друкар, сходознавець, перекладач. Вперше видав англійський переклад, здійснений безпосередньо із санскриту, – власний переклад “Багавадгіти”. Перекладав також інші частини “Магабгарати” й “Гітопадешю” (hitopadeśa). Вперше в Європі створив друкарський шрифт для індійського письма деванагарі й опублікував із його використанням граматику санскриту.

Генрі Томас Кольбрук (Henry Thomas Colebrooke, 1765–1837) – англійський індолог, санскритолог. Автор “Санскритської граматики” й інших праць, почесний професор індійського права та санскриту в коледжі Форт-Вільяма (Калькутта). Завершив розпочатий Вільямом Джонсом переклад “Законів Ману”.

²⁹ Мається на увазі відсутність *перекладних* словників. Найстаріший із відомих нам санскритських словників синонімів – “Амара-коша” (amara-kośa) – був складений (у віршованій формі), можливо, вже в V ст. На Заході його почали видавати з 1798 року.

³⁰ “Великий петербурзький словник” (Böhtlingk O., Roth R. Sanskrit-Wörterbuch) видавався (в семи томах) з 1855-го до 1875 року. “Малий петербурзький словник” (Sanskrit-Wörterbuch in kürzerer Fassung; теж у семи томах) містить значно більше слів, ніж “великий”, але в ньому відсутні ілюстративні цитати. Він видавався з 1879-го до 1889 року.

³¹ *Карл Вільгельм Фрідріх Шлегель* (Karl Wilhelm Friedrich Schlegel, 1772–1829) – німецький письменник, критик, філософ, лінгвіст.

Август Вільгельм Шлегель (August Wilhelm von Schlegel, 1767–1845) – німецький літературний критик, історик літератури та поет-перекладач. Брат Фрідріха Шлегеля.

Ежен Бюрнуф (Eugène Burnouf, 1801–1852) – відомий французький історик і мовознавець, дослідник буддизму, перекладач (із санскриту й мови палі) важливих буддійських творів. Також переклав французькою мовою “Багавата-пурану”. З 1832 року очолював кафедру санскриту в Колеж де Франс.

Теодор Бенфей (Theodor Benfey, 1809–1881) – німецький філолог, санскритолог, основоположник порівняльного літературознавства, творець “міграційної теорії” (або “теорії запозичень”), згідно з якою сюжети прозового фольклору Європи були запозичені з Індії. Як зазначає Олександр Білецький, «“Теорія запозичення”, або, як її ще називали, “індіаністична теорія”, з легкої руки Бенфея в другій половині XIX віку надзвичайно поширилася в Європі. Не було, здається, жодного визначного вченого, що не сплатив їй данини, вивчаючи фольклор або старе письменство. У Франції Г. Паріс і Коскен, в Англії Кловстон (що з його книжки на українську мову А. Ю. Кримський переклав 1896 року вступ: “Народні казки та загадки, їх мандрівки та переміни”)... на Україні – М. Драгоманов, А. Кримський, М. Ф. Сумцов та ін. Для першої-ліпшої української, російської, французької казки складалися родовідні таблиці, і виявилось, що всі ці казки – тільки звироднілі нащадки славних

предків – індійських оповідань. Ще Бенфей зазначав, що первотипами були, власне, не новели й казки брахманської редакції, а ті знищені або перероблені від брахманів буддійські збірки, де ми й знаходимо риси, знайомі нашим казкам (теми вдячних тварин тощо). Наступники Бенфея кинулися шукати ці збірки... Проте і ця теорія не встояла проти наукової критики. Щоб зв'язати сюжет, скажімо, української казки з індійським прообразом, доводилося його схематизувати, припускати в нім чимало “пізніших” перекручень, забуття первісного сенсу певної ситуації тощо... Гегемонія Індії і в царині мови, і в царині міфології, і в царині розповідного письменства була захитана. Не тільки світла, що зі Сходу. Це, одначе, не заважає нам цікавитися і тим світом, що йде зі Сходу. Якщо староіндійське письменство не має універсального значення для з'ясування основних історико-літературних проблем, це зовсім не позбавляє його наукової ваги» [Білецький 1982].

Крістіан Лассен (Christian Lassen, 1800–1876, Бонн) – норвезький та німецький сходузнавець.

³² “Початковий людський світогляд по всій землі був примітивний і близький до себе, і ця близькість поставала не конче через впливи, – однаковий стан приводив до однакових наслідків, і тому не треба шукати неодмінно запозичень скрізь там, де є ця первісна близькість. Ось через це в багатьох народів і вірування, і обряди часто нагадують одні одних, і то навіть тоді, коли між ними просторінь дуже далека, напр. українці й австралійці” [Огієнко 1965, 398–399].

³³ Іван Огієнко зазначав, що «у вивченні дохристиянських вірувань було кілька методологічних напрямків чи шкіл, які поставали головню в Німеччині, а звідти ширилися по всій Європі, у тому [числі] й в нас. Перша школа, мітологічна, постала через вплив науки братів Гримів, що р. 1813-го випустили працю: “Про міт, епос і історію”. На Сході ця школа особливо сильно розвинулася в 1850–1860 роках, коли тут усі явища вірувань зводилися наукою до мітів сонця, грому, хмар і т. ін., і ці міти вважалися загальними, індоєвропейськими. До цієї школи належали славні вчені такої міри, як Буслаєв, Афанасьєв, Ор. Міллер, Крек і ін., а в нас головню Потебня. Але на зміну цій школі незабаром прийшла нова – школа запозичень. В 1859 р. вийшла праця Бенфея про Панчатантру, і в ній цей учений усе зводив до впливу Індії, звідки впливи йшли й до Європи різними шляхами: через монголів – до Східної Європи, а через мусульман – до Візантії й Західної Європи, також через Іспанію та Італію. В дусі цієї школи на Сході працювали: В. Стасов, Вс. Міллер, А. Н. Веселовський і інші, а в нас особливо Драгоманів М. при перших своїх працях 1870-х років. Але й ця школа не втрималася довго, – постала школа історично-порівняльна. Представники цієї школи стояли вже в своїх дослідях на національному ґрунті, досліджували історичні пам'ятки, але завжди рівняли свої явища з такими ж явищами в інших народів... Ця метода праці в нас панує й тепер» [Огієнко 1965, 397–398].

³⁴ *Мюллер Фрідріх Макс* (Максиміліан) (Max Müller, 1823–1900) – німецький та англійський філолог, спеціаліст із загального мовознавства, індології, міфології, засновник школи природного міфу.

³⁵ *Герман Гюнтер Грассман* (Hermann Günther Grassmann, 1809–1877) – німецький фізик, математик і філолог.

³⁶ *Карл Бругман* (Karl Brugmann, 1849–1919) – німецький мовознавець, фахівець у галузі порівняльно-історичного мовознавства та індоєвропеїстики, один із провідних представників школи молодограматиків. У 1887 році став професором санскриту та порівняльного мовознавства в Лейпцизькому університеті. Зберігся протокол засідання наукового товариства Харківського університету від 27 березня 1921 року про доповідь Павла Ріттера, присвячену К. Бругману, який нещодавно помер. Ріттер охарактеризував його як “патріарха порівняльної граматики індоєвропейських мов”.

Густав Меєр (Gustav Meyer, 1850–1900) – філолог, фахівець з індоєвропейських мов. З 1877 року був професором санскриту й порівняльного мовознавства в Граці (Австрія).

Якоб Вакернагель (Jacob Wackernagel, 1853–1938) – швейцарський мовознавець, фахівець із грецької мови та індоєвропеїстики. Його головною працею є монументальна граMATика санскритської мови (три томи, другий том у двох книжках; у 1964 р. було окремо видано покажчик): *Jacob Wackernagel, Albert Debrunner. Altindische Grammatik. Göttingen, 1896–1964.*

Йоганн Георг Бюлер (Johann Georg Bühler, 1837–1898) – видатний санскритолог, дослідник давньоіндійських мов. Перебуваючи в Індії, зібрав велику кількість давніх рукописів.

Лоренц Франц Кільгорн (Lorenz Franz Kielhorn, 1840–1908) – німецький санскритолог, дослідник давньоіндійських написів, автор перекладів і граматики санскриту.

Ріхард Пішель (Richard Pischel, 1849–1908) – німецький індолог, визнаний авторитет із граматики пракриту.

Герман Ольденберг (Hermann Oldenberg, 1854–1920) – німецький санскритолог, буддолог та історик релігії, дослідник Вед та інших пам'яток давньоіндійської літератури.

³⁷ Коледж буз заснований у 1856 році, і в ньому навчалося багато видатних індійців.

³⁸ Генріх Людерс (Heinrich Lüders, 1869–1943) – німецький сходознавець та індолог. У 1920–1938 роках був секретарем Пруської академії наук.

³⁹ Пишучи про Б. А. Дорна (1805–1881), який у 1827–1835 роках працював у Харківському університеті, Павло Ріттер зазначає, що той у багатьох питаннях далеко випередив тодішню науку, зокрема виступав проти дуже поширеного в той час хибного погляду, ніби санскрит є “батьком” усіх інших індоєвропейських мов, а також дуже обережно ставився до самого методу порівнянь, підкреслюючи, що “два слова, взяті з двох мов, споріднених або зовсім чужих одна одній, можуть бути цілком тотожні за зовнішнім виглядом, не маючи ніякої внутрішньої спорідненості поміж себе” [Ковалівський 1961, 30]. Яскравий приклад такої суто випадкової спорідненості навів французький лінгвіст Антуан Меєр, який зауважив, що, хоча на перший погляд видається очевидною спорідненість французького feu (“вогонь”) і німецького Feuer (теж “вогонь”), насправді вони походять від слів, що не мають між собою нічого спільного: французьке слово – від латинського focus (“вогнище”), з початковим *f* від більш раннього *bh*; німецьке – від давньверхньонімецького fūig (“вогонь”), з початковим *f* від більш раннього *p*.

⁴⁰ Попри те що мова Вед не є такою відшліфованою (saṃskṛta), як класичний санскрит, термін “ведійський санскрит” досі використовується як синонім поняття “ведійська мова”.

⁴¹ Бенгальською мовою пише Рабіндранат Тагор. – Прим. автора.

⁴² Тит Макцій Плавт (Titus Maccius Plautus, бл. 250 до н. е. – 184 до н. е.) – давньоримський театральний діяч, автор численних комедій, які є найдавнішими творами латинської літератури, що повністю збереглися.

⁴³ Едикти Ашоки – понад тридцять написів, нанесених у III ст. до н. е. за наказом імператора Ашоки на колони, скелі й стіни печер, що розташовані на території таких сучасних країн, як Індія, Пакистан, Непал, Афганістан.

⁴⁴ В оригіналі було написано Хіуэнъ-Тханга.

⁴⁵ Комільфотний, комільфó (fr. comme il faut) – який відповідає правилам світської пристойності; такий, як треба.

⁴⁶ Займенник “ти” доданий у перекладі для зрозумілості, у санскритському оригіналі він відсутній. І взагалі, зазначається, що «ніколи, навіть у пригніченому стані, не слід казати більш великому “ти”. Звертання до вчених на “ти” – все одно, що вбивство» (Магабгарата 13.148.27). Щоправда, у санскриті немає звертання до однієї істоти на “ви” (yūyam). До шанованої людини звертаються в третій особі, на кшталт: “Чи не зволить пан (bhavan)?..”

⁴⁷ Правильно “Бенареський коментар” (kāśikā-vṛtti). Авторами цього коментаря вважаються Джаядітъя і Вамана (VII ст. н. е.), послідовники Паніні.

⁴⁸ Рудольф Отто Франке (Rudolf Otto Franke, 1862–1928) – німецький індолог, професор Кенігсберзького університету, де завідувачем кафедри санскриту, проректором, а потім і ректором був Адальберт Беценбергер (Adalbert Bezzenger, 1851–1922).

⁴⁹ Saṃskṛta – пасивний дієприкметник минулого часу від кореня kar/kṛ (“робити”), тобто “оброблений”, “довершений”, lingva perfekta. – Прим. автора.

⁵⁰ Кавіраджа (kavi-gāja “князь поетів”) – індійський поет, жив не раніше X ст.

⁵¹ Див.: [Raghavapandaviya 1854].

⁵² Göttingischen Gelehrten Anzeigen – найстаріший у німецькомовному світі науковий журнал (виходить із 1747 року), що досі видається.

⁵³ Петер фон Брадке (Peter von Bradke, 1853–1897) – німецький мовознавець, санскритолог, професор Гіссенського університету.

⁵⁴ ZDMG (Die Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft) – журнал Німецького східного товариства, видається з 1847 року.

⁵⁵ Ротацизм – чергування приголосних, що полягає в переході зубних *z*, *s*, *l* у сонорний *r*.

⁵⁶ Не слід плутати цей закон (що описує умови виникнення давньоіндійських ретрофлексних звуків) із відомим *законом Фортунатова – де Соссюра*, що описує давню еволюцію наголосу в балтійських та слов'янських мовах.

⁵⁷ Найдавнішими серед індоєвропейських мов пам'ятками писемності зараз вважаються клинописні хетські тексти, однак вони були розшифровані вже після виходу у світ першого видання підручника санскриту П. Г. Ріттера.

⁵⁸ Наприклад, Венкатадгварі (XVII ст.) склав поему “Рагва-ядавія” (rāghava-yādavīya) так, що кожен із її тридцяти віршів є паліндромом: якщо читати вірші нормально, то в них викладена історія “Рамаяни”, але якщо читати у зворотному порядку (починаючи з кінця другого рядка) – розповідається епізод із “Бгагавата-пурани” про те, як Кришна забрав з небес бога Індри дерево Паріджата.

⁵⁹ *Rag excellence* (фр.) – “переважно”.

ЛІТЕРАТУРА

Білецький О. І. Давня Індія та її література // **Голоси стародавньої Індії. Антологія давньоіндійської літератури** / Перекл. із санскриту, упорядкування П. Ріттера; передм. І. Серебрякова. Київ, 1982.

Блаженні новомученики УГКЦ: Микола Конрад (1876–1941) // **Інститут Історії Церкви Українського Католицького Університету**. URL: <http://ichistory.org.ua/2014/09/01/blazhenni-novomucheniku-ugkts-mykola-konrad/> (дата звернення: 23.03.2022).

Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові // **Східний світ**, 2018, № 1. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2018.01.104>

Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури / Перекл. із санскриту, упорядкування П. Ріттера; передм. І. Серебрякова. Київ, 1982.

Грицай С. М. Павло Григорович Ріттер – фундатор української національної індології. Бібліографічний покажчик творчої спадщини вченого та літератури про нього // **Рідний край**, 2010, № 2.

Завгородній Ю. Ю. Рецепція індійської філософії в Україні. *Лінія Вед* (1840–1930 pp.). Київ, 2013.

Ковалівський А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках // **Антологія літератур Сходу**. Харків, 1961.

Коломинський Григорій. Село Чутово // **Полтавские епархиальные ведомости**, 1871a, № 23.

Коломинський Григорій. Село Чутово // **Полтавские епархиальные ведомости**, 1871b, № 24.

Конрад М. Нарис історії стародавньої філософії // **Праці філософсько-гуманістичного факультету Українського католицького університету ім. Св. Климента Папи**. 2-ге вид. Т. X–XI. Рим, 1974.

Наливайко С. Батько української індології // **Зарубіжна література**, 1997, № 11 (27).

Овсяннико-Куликовський Д. Н. Отзыв о сочинении П. Г. Риттера «Разбор гимнов “Риг-веды”, посвященных богу Вишну» // **Записки Харьковского университета**, 1893, кн. 2, часть офиц.

Огієнко І. І. (митрополит Іларіон). **Дохристиянські вірування українського народу**. Вінніпег, 1965.

Павло Григорович Ріттер. Збірник біографічних та бібліографічних матеріалів / Відп. ред. А. П. Ковалівський. Харків, 1966.

Ріг-Веда. 4 гімни. Переклав П. Ріттер // **Східний світ**, 1927, № 1.

Ріттер Павло Григорович // **Видатні особистості з українського мовознавства. Хрестоматія** / За заг. ред. Марини Навальної; укл.: Тетяна Левченко, Тетяна Чубань. Переяслав-Хмельницький, 2016.

Тагор Р. Вірші. Переклав П. Ріттер // **Східний світ**, 1927, № 1.

Тагор Р. Ти мені знана, чужинко // **Антологія літератур Сходу**. Харків, 1961a.

Тагор Р. Із збірника “Гітанджалі” // **Антологія літератур Сходу**. Харків, 1961b.

Тагор Р. Поемка прозою // **Антологія літератур Сходу**. Харків, 1961c.

Тагор Р. Нарис про елегію Калідаси “Хмара-вістун” // **Антологія літератур Сходу**. Харків, 1961d.

Тулуб З. П. **Моя жизнь**. Киев, 2012.

Хмара-вістун (Megha-dûta). Старо-індійська елегія Калідаси / Переклад з санскритської мови з вступною статтею й примітками Павла Ріттера. Харків, 1928.

Черказьянова И. В. Кнауэр (Кнауер) Фридрих (Федор) Иванович (1849–1917), санскритолог, доктор сравнительного языкознания // *Энциклопедия немцев России*. URL: <https://enc.rusdeutsch.ru/articles/3632> (дата звернення: 23.03.2022).

Raghavapandaviya. An Epic Poem by Kaviraja Pandita with Commentary styled Kapativatika by Premachandra Tarkavagisa. Calcutta, 1854. (Санскритський текст).

REFERENCES

Bilets'kyu O. (1982), "Davnya Indiya ta yiyi literatura", in *Holosy starodavn'oyi Indiyi: Antolohiya davn'oindys'koyi literatury*, Translated and arranged by P. Ritter, preface by I. Serebryakov, Dnipro, Kyiv, pp. 17–87. (In Ukrainian).

"Blazhenni novomuchenyky UHKTs: Mykola Konrad (1876–1941)", in *Instytut Istoriyi Tserkvy Ukrayins'koho Katolyts'koho Universytetu*, available at: <http://ichistory.org.ua/2014/09/01/blazhenni-novomuchenyky-ugkts-mykola-konrad/> (accessed March 23, 2022). (In Ukrainian).

Burba D. (2018), "Praktychna transkryptsiya sanskryts'kykh vlasnykh nazv ta terminiv v ukrayins'koyi movi", *Shidnij svit*, No. 1, pp. 104–122. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2018.01.104>

Holosy starodavn'oyi Indiyi: Antolohiya davn'oindys'koyi literatury (1982), Translated and arranged by P. Ritter, preface by I. Serebryakov, Dnipro, Kyiv. (In Ukrainian).

Hrytsay S. M. (2010), "Pavlo Hryhorovych Ritter – fundator ukrayins'koyi natsional'noyi indolohiyi. Bibliohrafichnyy pokazhchyk tvorchoyi spadshchyny vchenoho ta literatury pro n'oho", *Ridnyy kray*, No. 2, pp. 236–247. (In Ukrainian).

Zavorodnyy Y. Y. (2013), *Retseptsiya indys'koyi filosofiyi v Ukrayini. Liniya Ved (1840th–1930th)*, H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv. (In Ukrainian).

Kovalivs'kyu A. P. (1961), "Vyvchennya Skhodu v Kharkivs'komu universyteti ta Kharkovi u XVIII–XX vikakh", in *Antolohiya literatur Skhodu*, Kharkiv State University Publishing House, Kharkiv, pp. 9–122. (In Ukrainian).

Kolomynskyy H. (1871a), "Selo Chutovo", *Poltavskie eparkhyal'nye vedomosti*, No. 23, pp. 864–881. (In Russian).

Kolomynskyy H. (1871b), "Selo Chutovo", *Poltavskie eparkhyal'nye vedomosti*, No. 24, pp. 902–917. (In Russian).

Konrad M. (1974), "Narys istoriyi Starodavn'oyi filosofiyi", *Proceedings of the Faculty of Philosophy and Humanities*, 2nd ed., vols X–XI, Ukrainian Catholic University of St. Clement, Rome. (In Ukrainian).

Nalyvayko S. (1997), "Bat'ko ukrayins'koyi indolohiyi", *Zarubizhna literatura*, No. 11 (27), pp. 11–12. (In Ukrainian).

Ovsyanniko-Kulikovskiy D. (1893), "Otzyv o sochinenii P. G. Rittera 'Razbor gimnov 'Rigvedy', posvyashchennykh bogu Vishnu'", *Zapiski Khar'kovskogo universiteta*, Book 2, Kharkiv State University Publishing House, Kharkiv, pp. 36–37. (In Russian).

Ogienko I. I. (Metropolitan Ilarion) (1965), *Dohrystyans'ki viruvannya ukrains'kogo narody*, Volyn' association, Winnipeg. (In Ukrainian).

Pavlo Hryhorovych Ritter. Zbirnyk biohrafichnykh ta bibliohrafichnykh materialiv (1966), A. Kovalivskyy (ed.), Kharkiv State University Publishing House, Kharkiv. (In Ukrainian).

"Rih-Veda. 4 himny. Pereklav P. Ritter" (1927), *Shidnij svit*, No. 1, pp. 186–189. (In Ukrainian).

"Pitter Pavlo Hryhorovych" (2016), in *Vydatni osobystosti z ukrayins'koho movoznavstva*, Maryna Naval'na (ed.), Compl. by T. Levchenko and T. Chuban', KSV, Pereiaslav, pp. 134–136. (In Ukrainian).

Tahor R. (1927), "Virshi. Pereklav P. Ritter", *Shidnij svit*, No. 1, pp. 182–185. (In Ukrainian).

Tahor R. (1961a), "Ty meni znana, chuzhynko", in *Antolohiya literatur Skhodu*, Kharkiv State University Publishing House, Kharkiv, pp. 293. (In Ukrainian).

Tahor R. (1961b), "Iz zbirnyka 'Hitandzhali'", in *Antolohiya literatur Skhodu*, Kharkiv State University Publishing House, Kharkiv, pp. 294–295. (In Ukrainian).

Tahor R. (1961c), "Poemka prozoyu", in *Antolohiya literatur Skhodu*, Kharkiv State University Publishing House, Kharkiv, pp. 296–297. (In Ukrainian).

Tahor R. (1961d), "Narys pro elehiyu Kalidasy 'Khmara-vistun'", in *Antolohiya literatur Skhodu*, Kharkiv State University Publishing House, Kharkiv, pp. 298. (In Ukrainian).

Tulub Z. (2012), *Moya zhizn'*, Kyiv-Paryzh-Dakar, Kyiv. (In Russian).

Khmara-vistun (Megha-dûta). Staro-indiys'ka elehiya Kalidasy (1928), Translated from Sanskrit into Ukrainian verse with preface and notes by Prof. Paul Ritter, All-Ukrainian Scientific Association of Oriental Studies, Kharkiv. (In Ukrainian).

Cherkaz'yanova I. V., "Knauer (Knauer) Fridrikh (Fedor) Ivanovich (1849–1917), sanskritolog, doktor sravnitel'nogo yazykoznaniya", in *Entsiklopediya nemtsev Rossii*, available at: <https://enc.rusdeutsch.ru/articles/3632> (accessed March 23, 2022). (In Russian).

Raghavapandaviya. An Epic Poem by Kaviraja Pandita with Commentary styled Kapatavipatika by Premachandra Tarkavagisa (1854), Sanskrit Press, Calcutta. (In Sanskrit).

П. Г. Пиммер

Що таке санскрит? /

Переклад з російської, вступна стаття та примітки Д. В. Бурби

Праця "Що таке санскрит?", опублікована в 1911 році як передне слово в підручнику із санскриту П. Г. Ріттера, є доповненим варіантом спробної лекції, прочитаної Павлом Ріттером восени 1899 року в Харківському університеті, де він з осені 1900 року читав лекції із санскриту на кафедрі порівняльного мовознавства, яку згодом очолив. Автор розвінчує популярні міфи про санскрит, описує його місце серед індійських мов, наголошуючи не лише на часовій, а й географічній відмінності власне санскриту від ведійської мови, виокремлює епічний і класичний санскрит, перераховуючи характерні пам'ятники санскритської літератури, та віддає належне індійській граматичній традиції. У лекції згадуються такі праці корифеїв давньоіндійської санскритології, як "Аштадг'яї" Паніні (IV–III ст. до н. е.) і "Нірукта" його попередника Яски (IV ст. до н. е.), "Варттіка" (примітки до "Аштадг'яї") Кат'яяні (III–II ст. до н. е.), "Магабгаш'я" Патаньджалі (II ст. до н. е.). Цікавим є опис історії відкриття і дослідження цієї мови на Заході, а також характеристика колеґ-санскритолоґів (попередників і сучасників), деяких із яких Ріттер знав особисто.

Як свідчать учні Павла Ріттера, він чудово володів українською мовою, яку, очевидно, знав із дитинства, однак внаслідок двохсотлітнього системного знищення української мови в Російській імперії лекція була прочитана ним і згодом опублікована російською мовою. Усі примітки (крім двох, окремо позначених), що містять філологічні, історичні, біографічні відомості, написані перекладачем.

Вступна стаття розповідає про походження Павла Ріттера, його навчання, працю як науковця, перекладача, укладача україномовної "Антології давньоіндійської літератури", укладача й організатора науки, про його гобі, а також про трагічну загибель внаслідок репресій НКВС.

Ключові слова: П. Г. Ріттер, індологія в Україні, санскритологія, санскрит, переклад, порівняльне мовознавство

Стаття надійшла до редакції 11.04.2022